

Nizami Gəncəvinin Topqarı Saray Muzeyi Kitabxanası və Süleymaniyyə Əlyazma Əsərlər Kitabxanasında saxlanan “Xəmsə” əlyazmaları

Səyyarə Məmmədova

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası. Azərbaycan.

E-mail: seyyare.memmedova.1980@mail.ru

Annotasiya. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin beş məsnəvidən ibarət, möhtəşəm “Xəmsə”si dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılır. Bu əlyazmaların böyük bir qismi bu gün İslam mədəniyyətinə aid əlyazmaların sayına görə dünyanın ən zəngin və dəyərli kolleksiyalarına sahib Türkiyə Respublikasının kitabxanalarına məxsusdur. Nizami “Xəmsə”si əlyazmalarının bu kitabxanalarda toplanması uzun müddət və fərqli yollarla gerçəkləşmişdir. Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan toplam 250000 cild əlyazmanın təxminən 146000 cildi İstanbul kitabxanalarındadır. Bu məqalədə Nizami Gəncəvinin Türkiyə Respublikasının Topqarı Saray Muzeyi Kitabxanası və Süleymaniyyə Əlyazma Əsərlər Kitabxanasında saxlanılan “Xəmsə” əlyazmaları haqqında məlumat verilir. Zəngin miniatürlərlə işlənmiş əlyazma və albomlara görə dünyanın xüsusi kolleksiyalarından birinə sahib Topqarı Saray Muzeyi Kitabxanası xüsusilə o dövrdə elm və sənətkarlıq paytaxtı olan Təbriz şəhərindən gətirilmiş qiymətli əsərlərə sahibdir. Bu əsərlərin əhəmiyyətli bir hissəsini Türkmən sarayında hazırlanmış son dərəcə qiymətli kitablar təşkil edir. Kitabxanadakı Nizami “Xəmsə”lərindən 69-u miniatürlərlə bəzədilmişdir. Bu əsərlərdən 45 miniatürlü nadir nüsxə “Xəzinə” kolleksiyasında qorunur. Süleymaniyyə Kitabxanası Türk-İslam mədəniyyətinin ana qaynaqlarından olan əlyazma və qiymətli çap əsərlərini qoruyub saxlayır, yerli və xarici tədqiqatçılara beynəlxalq səviyyədə xidmətlər göstərən bir qurumdur. Süleymaniyyə kitabxanasında saxlanan Nizami “Xəmsə”sinin əlyazma nüsxələri əsasən XV və XVI yüzilliklərə aiddir. Məqalədə hər iki kitabxananın müxtəlif kolleksiyalarında saxlanılan “Xəmsə” əlyazmaları haqqında oxuculara ətraflı məlumatlar çatdırılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Topqarı Saray Muzeyi Kitabxanası, əlyazmalar, Süleymaniyyə Əlyazma Əsərlər Kitabxanası

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.05.2021; qəbul edilib – 28.05.2021

Manuscripts of Nizami Ganjavi's “Khamisa” kept in the Topkapi Palace Museum Library and the Suleymaniye Manuscript Library

Sayyara Mammadova

Central Library of Science of ANAS. Azerbaijan

E-mail: seyyare.memmedova.1980@mail.ru

Abstract. The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi's magnificent "Khamisa" consisting of five mathnawis is considered one of the rare pearls of world literature. Most of these manuscripts today are housed in the libraries of the Republic of Turkey, which has the richest and most valuable collections in the world in terms of the number of manuscripts belonged to Islamic culture. The collection of Nizami's "Khamisa" manuscripts in these libraries has been carried out for a long time and in different ways. About 146,000 volumes of the 250,000 volumes of manuscripts kept in Turkish libraries are in Istanbul libraries. This article provides information about Nizami Ganjavi's "Khamisa" manuscripts preserved in the Topkapi Palace Museum Library and Suleymaniye Manuscripts Library of the Republic of Turkey. The Topkapi Palace Museum Library, which has one of the world's special collections of manuscripts and albums with rich miniatures, has valuable works brought from Tabriz, the capital of science and art at that time. An important part of these

works are extremely valuable books prepared in the Turkman palace. 69 of Nizami's "Khamsa" pieces in the library are decorated with miniatures. 45 rare examples of these works decorated with miniatures are preserved in the Treasure Collection. The Suleymaniye Library preserves manuscripts and valuable printed works, which are the main sources of Turkish-Islamic culture, and is an institution that provides international support to local and foreign researchers. Manuscripts of Nizami's "Khamsa" kept in the Suleymaniye Library mainly belong to the XV and XVI centuries. This article provides readers with detailed information about the "Khamsa" manuscripts kept in different collections of both libraries.

Key words: Nizami Ganjavi, Khamsa, Topkapi Palace Museum Library, manuscripts, Suleymaniye Manuscript Library

Article history: received – 17.05.2021; accepted – 28.05.2021

Giriş / Introduction

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin beş məsnəvidən ibarət, möhtəşəm "Xəmsə"si dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılır. Klassik Şərq kitabları içərisində ustad xəttatlar tərəfindən ən çox üzü köçürülən, mahir miniatürçülər tərəfindən ən çox rəsmlər və qızıl suyu ilə çəkilmiş ornamentlərlə bəzədilən əsər məhz Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si hesab olunur.

Nizami əsərlərinin bizə gəlib çatan əlyazmalarının çoxu (900-ə yaxın) nəfis görünüşü və bədii dəyəri ilə oxucunu heyran edir [10].

Onların demək olar ki, hamısı zəngin bədii tərtibata malikdir: çərçivələr, güllər, rəngarəng başlıqlar, naxışlar, başlıqlara vurulmuş bəzəklər, sonluqlar, laklı təsvirlər, döymə üsulla bəzədilmiş dəri cildlər rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əlyazmaların mühüm bir hissəsi yüksək sənətkarlıqla işlənmiş süjetli miniatürlərlə bəzədilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycanda bu nadir nüsxələr əsasən Bakı şəhərində, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılır. Yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də bütün Şərq aləminin və dünyanın dahi söz ustası sayılan Nizami Gəncəvinin zəngin irsi ölkəmizdən xaricdə bir sıra böyük şəhərlərin (London, Paris, İstanbul, Varşava, Praqa, Vyana, Moskva, Sürix, Daşkənd, Nyu-York, Sankt-Peterburq, Münhen, Tehran, Şiraz, Kazan və s.) aparıcı kitabxana və muzeylərinin qiymətli və nadir kitab xəzinəsi hesab edilir.

Bu əlyazmaların böyük bir qismi isə bu gün İslam mədəniyyətinə aid əlyazmaların sayına görə dünyanın ən zəngin və dəyərli kolleksiyalarına sahib Türkiyə Respublikasının kitabxanalarına məxsusdur. Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan toplam 250000 cild əlyazmanın təxminən 146000 cildi İstanbul kitabxanalarındadır. Bu rəqəmlərə görə, İstanbul dünyada İslam mədəniyyətinə aid əlyazmaların ən çox toplandığı şəhərdir. Bu əlyazmalar orijinalıq və sənət dəyərinə görə yüksək əhəmiyyətə malikdir ki, onların da içərisində Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin qədim və mötəbər nüsxələri özünəməxsus yer tutur [11, s.3].

Nizami "Xəmsə"si əlyazmalarının bu kitabxanalarda toplanması uzun müddət və fərqli yollarla gerçəkləşmişdir. Türkiyə Respublikasının kitabxanalarında olan əlyazmaların bir hissəsini Osmanlı hərbi yürüşləri ilə əlaqələndirmək mümkündür. Bu gün Topqapı Saray Muzeyində saxlanılan Ağqoyunlu hökmdarlarına məxsus müxtəlif zirehlər və həmin muzeyin arxivində olan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinə aid bəzi şəxsi yazışmalar, bu dövlətlərə aid bir çox dəyərli əşyanın Osmanlılar tərəfindən ələ keçirilərək İstanbula nəql edildiyini sübut edir. Bununla yanaşı, Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı dövlətinin Təbrizi ələ keçirdiyi zaman burada olan çoxlu sayda sənətkarın Yavuz Sultan Səlimin əmri ilə İstanbula köçürülməsi də arxiv

sənədləri əsasında müəyyən edilmişdir. Bu faktlara əsasən, Təbrizdən daşınan əşyalar arasında çoxlu miqdarda kitabın da olduğunu təxmin etmək mümkündür.

Türkiyədə “Türk və İslam Əsərləri Muzeyi”ndə saxlanılan Nizamiyə aid “Xəmsə” nüsxəsi də digər qaranlıq qalan mətləbləri aydınlatmaqda bizə kömək edir. Olduqca gözəl bir xətt ilə köçürülmüş bu əsərin üzərindəki yazıya əsasən onun I Şah Abbas tərəfindən Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanasına vəqf edildiyi məlum olur. Əsərin titul vərəqində fars dilindən tərcüməsi “Hər kim (bu kitabı) oxumaq istərsə, -türbədən kənara götürməmək şərti ilə - oxusun! Hər kim (bu kitabı) kənara apararsa, İmam Hüseyin qan(ını tökənlərə) şərikin olsun!” mənasını verən ibarə yazılmışdır. Bu ibarəni I Şah Abbas tərəfindən Şeyx Səfi türbəsindəki kitabxanaya vəqf edilən digər kitabların üzərində də görmək mümkündür. Şah Abbasa aid qeydin kənarında isə çətinliklə oxunan Səfəvi möhürü diqqəti cəlb edir [11, s.31].

Eyni zamanda tanınmış Osmanlı salnaməçisi Talikizadə Mehmet Sübhi (öl.1014/1606), 993/1585-ci ildə Təbriz şəhərinin Osmanlılar tərəfindən fəthindən bəhs edən “Təbriziyyə” adlı əsərində şəhərin fəthi zamanı qənimət olaraq ələ keçirilən dəyərli əşyaların arasında tanınmış xəttatlara aid bir çox dəyərli kitabın da olduğunu yazmışdır [10, s.34].

Bu faktlara əsasən məlum olur ki, XVIII əsrin I yarısında Osmanlı hərbi yürüşləri nəticəsində Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Marağa, Həmədan və Kırmanşah kimi şəhərlərdə yerləşən Səfəvi dövlətinə məxsus kitabların bir qismi Osmanlı kitabxanalarına nəql edilmişdir.

Hal-hazırda Türkiyə kitabxanalarında olan farsca əlyazmaların tamamilən qənimət kimi aparılmasını düşünmək də yanlış olardı. Bu gün Türkiyədə, Osmanlı arxivlərində saxlanılan bir sıra materiallar XVIII əsrin II yarısında Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinə aid sənədlərin qanuniliyinin rəsmən tanındığını və Osmanlı dövləti tərəfindən onlara aid mallara müdaxilə edilmədiyini göstərir. Eyni zamanda İstanbul Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanasında Nizami Gəncəvi “Xəmsə” nüsxəsi vardır ki, həmin əlyazma özbək hökmdarı tərəfindən Osmanlı sarayına göndərilmişdir [5, s.35].

Bütün bu faktlar həqiqətən də əlyazma kitabların bir hissəsinin qiymətli hədiyyə kimi Osmanlı sultanlarına ərməğan olaraq göndərildiyini sübut edir.

Zəngin miniatürlərlə işlənmiş əlyazma və albomlara görə dünyanın xüsusi kolleksiyalarından birinə sahib Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanası xüsusilə o dövrdə elm və sənətkarlıq paytaxtı olan Təbriz şəhərindən gətirilmiş qiymətli əsərlərə sahibdir. Bu əsərlərin əhəmiyyətli bir hissəsi Türkmən sarayında hazırlanmış son dərəcə qiymətli kitablardan ibarətdir.

Buradakı Nizami “Xəmsə”lərindən 69-u miniatürlərlə bəzədilmişdir. Bu əsərlərdən 45 miniatürlü nadir nüsxə “Xəzinə” kolleksiyasında qorunur [1, s.390].

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanasında saxlanılan Nizami Gəncəvi “Xəmsə”lərinin çoxu alimlərimiz tərəfindən ətraflı araşdırılmamışdır.

Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanasında (TSMK) saxlanılan H.749 şifrəli “Xəmsə”nin və Osmanlı sarayı kolleksiyasına girmədən öncə Sədrəzəm Sinan Paşaya (öl.1596) aid olduğu bilinir. H.999/M1591 tarixli Şirazda hazırlanmış bu əsərin tələsik böyüdülmüş, zənginləşdirilməsinə dair xüsusiyyətlərə malik olduğu düşünülür. İçindəki 18 ədəd miniatür mətnlər arasında yerləşmişdir. Bu miniatürlər mətnə görə çox kiçikdir. Əlyazmaya sonradan, Şah Abbas dövründə çəhrayı rəngli səhifə kənarları əlavə edilərək, ölçüsünün böyüdüldüyü ehtimal edilir [4, s.34].

TSMK-da saxlanılan H. 752 şifrəli Nizami “Xəmsə”sinin sərlövhə, ünvan səhifə (başlıq səhifələri) tərtibləri Ağqoyunlu Türkmən müzəhhiblər (əlyazmanı qızıl suyu ilə bəzəyən sənətkar) tərəfindən hazırlanmışdır. 1475-1481-ci illər arasında hazırlandığı təxmin edilən sərlövhə və ünvan səhifə naxışlarında tünd göy zəmində mavi, bəyaz, əflatun- qrupu çiçəklər (149 b-150 a, 207b) və ya tünd göy zəmində əflatun-çəhrayı, firuzə, qızıl rumi (25b-26a, 287b) təməl naxış növləri istifadə olunmuşdur.

Kitabxananın H. 753 şifrəli Nizami “Xəmsə” əlyazması xarakterik xüsusiyyətlərə malik nümunələrdəndir. Əsər Türkmən üslubunda qəhvə rəngli dəri cildə, 325 vərəqdən ibarətdir. Fars dilində, talik xəttlə yazılmışdır. XV əsrin II yarısına aid fərqli üslubda tərtib edilmiş 1b-2a, 2b-3a səhifələri əsərə sonradan əlavə edilmişdir. 3b səhifəsi isə XVI əsrin əvvəlləri Şiraz üslubunda

başlıq şəklində tərtib edilmişdir. Əlyazma 37 miniatürlə bəzədilmişdir. Əsərin 19b səhifəsindəki miniatüründə H.916/M.1510 tarixi göstərilmişdir. Fərqli üslublardan anlaşıldığı kimi əsər tamamlanmadan Səfəvi-Təbriz sarayına keçmiş, 114-cü ildə Təbrizin türklər tərəfindən fəthindən sonra İstanbul Sarayına gətirilmişdir [1, s.390].

Bu kitabın tarixi dəqiq göstərilməmişdir. Böyük üslub fərqi görə əsərin üç fərqli dövrdə tamamlandığı anlaşılır. Z.Akalay “Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Hazine 753 No.lu Nizami Həmsəsinin Minyatürləri” başlıqlı araşdırmasında, Nizami Xəmsəsinin bu nüsxəsində dörd fərqli üslub, dolayısı ilə dörd fərqli dövr müəyyən etmişdir. A üslubunun Şirazda 1457 tarixlərində, iki ayrı nəqqaş tərəfindən çəkilən B üslubunun Şirazda 1460 tarixlərində, C üslubunun Təbrizdə Şah İsmayıl dövründə 1510 tarixlərində, D üslubunun isə İstanbulda təxminən 1540 tarixlərində hazırlandığı müəyyən edilmiş, bu fərqli mərkəzlər və dövrlər haqqında tarixi və siyasi biliklər verilmişdir. Miniatür üslubları bu nüsxənin Qaraqoyunlu Türkmənləri dövründə Şirazda, böyük ehtimalla Pir Budak Sultanın himayəsində köçürülməyə başlanıldığını göstərir. Qaraqoyunlu Türkmənlərinə aid miniatürlərdə fərqli iki üslub diqqəti çəkir. Bir qisim Teymur-Şiraz ənənələrinə bağlıdır. Zəngin kompozisiyaların istifadə olunduğu digər miniatürlərdə Herat məktəbinin təsirləri görünür. Miniatürlərdən birində H.916/M.1510 tarixi göstərilir. Qaraqoyunlu dövründə tamamlanmamış bu əlyazmanın ikinci dövr miniatürləri, erkən Səfəvi-Təbriz miniatür məktəbi üslubundadır [1, s.397].

TSMK H. 754 şifrə altında saxlanan 365 vərəqli, nəstəliq xəttlə yazılmış əsərdə 28 miniatür və 19 təsvir işlənmişdir. Əlyazma H.888/ M.1483 tarixində Şirazda Mürşid ad. Din Məhəmməd əl-Katibi tərəfindən köçürülmüşdür. Əsər Ağqoyunlu Türkmənləri dövrü Şirazın tanınmış üslubunu əks etdirən miniatürlərə sahibdir [4, s.27].

TSMK H.758 şifrə altında saxlanan 402 vərəqdən ibarət bir digər əlyazma fars dilində, talik xəttlə yazılmışdır. H.945/M.1358 tarixli əsərdə 20 miniatür, 43 təsvir verilmişdir. XVI əsrin birinci yarısı Şiraz rəsm emalatxanasının dəyərli miniatürlərinə sahib əlyazmanın 383a səhifəsindəki miniatürdə H.947/M.1540-1541 tarixi və “Müzəhhib Hüseyn” imzası vardır. Əsər Şirazlı Mürşid-əl Katib tərəfindən istinşah edilmişdir. Əlyazmanın 1a səhifəsində Yavuz Sultan Səlimin möhürü, 3a səhifəsində III Əhmədin möhürü, 402b səhifəsində isə təməllik qeydi (Mərhumə Şah Sultan) yazılmışdır. Bu ibarə əsərin ilk sahibinin I Səlimin qızı və Qanuni Sultan Süleymanın bacısı Şah Sultan olduğunu bildirir [12, s.17, 27].

TSMK H.760. şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə” nüsxəsi H.941/M.1543 tarixində Mürşid əl-Katib əş-Şirazi tərəfindən köçürülmüşdür. 401 vərəqdən ibarət əlyazma fars dilində, nəstəliq xəttlə qələmə alınmışdır. 30 miniatürə sahib əsərin miniatürləri Şiraz saray üslubunda işlənmişdir [4, s.49].

Kitabxanaya məxsus digər Nizami “Xəmsə”si H.761. şifrə altında saxlanan 405 vərəqdən ibarət, nəstəliq xəttlə, fars dilində yazılmış 16 miniatürlü və 16 rəsmlə əlyazmadır. Bu “Xəmsə”nin dördüncü məsnəvisinin sonunda H.866 rebiyülevvel/M.1461 dekabr tarixində Şeyx Mahmud Pir Budaği tərəfindən, Pir Budaq Sultan üçün köçürüldüyü qeyd edilir. Əlyazmanın sonunda isə H.881 şaban /M.1476 noyabr tarixində Sultan Xəlilin əmri ilə xəttat Fəxr. ad. Din Əhməd tərəfindən tamamlandığı yazılır. Əsərin başındakı medalyonda Sultan Həsən Bahadır Xanın kitabxanasına daxil olduğuna dair qeyd göstərilir. Əlyazmanın miniatürlərinin bir qisminin 1476-cı illərdə Ağqoyunlu dövlətinin Şiraz Valisi Sultan Xəlilin himayəsində Şirazda hazırlandığı və Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənə təqdim edildiyi güman edilir [3, s.24].

F.Çağman “Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Hazine 762 No.lu Nizami Həmsəsinin Minyatürləri” adlı doktorluq əsərində üç ayrı mərkəzdə çəkilmiş H. 762 nömrəli Nizami “Xəmsə”sinin miniatürləri araşdırılmışdır. Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Xəlil dövründə Şirazda hazırlanmağa başlanmış əlyazmanın (1475), Təbrizdə Sultan Yaqubun hakimiyyəti illərində böyük hissəsi başa çatdırılmış və Təbrizdə Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində də bəzi miniatürləri əksik olmaqla cildi tamamlanmışdır. H.762 nömrəli əlyazma 317 vərəq, incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. 19 miniatür və 21 təsvirə sahibdir. Əsərin iki yerində köçürülmə tarixini bildiren sütun vardır. “Leyla və Məcnun” məsnəvisinin sonunda Abd. ar-Rahman al-Xarazmi al- Sultanı

tərəfindən H.880/M.1475-cü ildə yazıldığı qeyd edilir. “Xəmsə”nin sonunda sütunda Abd. Ar-Rahim əl-Yaqubi tərəfindən H.886/ M.1481-ci ildə Təbrizdə yazılıb tamamlandığı göstərilir. Əlyazmanın sonunda Uzun Həsənin oğlu Sultan Xəlil istəyi ilə, yəqin ki, Şirazda hazırlanmağa başlanılması haqqında məlumat vardır. Bu əlyazmanın Səfəvi dövründə, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində tamamlandığı bildirilsə də bəzi miniatürlər yarımçıq qalmışdır. Əsərin, Yavuz Sultan Səlimin Təbriz səfərindən (M.1514) aldığı qənimətlərlə birlikdə Topqapı sarayına aparıldığı güman edilir. Əlyazmadan çıxarılmış üç miniatür Londonda xüsusi kolleksiyada saxlanılır [6; 4, s.28].

TSMK H. 773 şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə”si fars dilində nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. H865/M.1460 tarixli əlyazma 351 vərəqdən ibarətdir. 13 nəfis miniatürə sahib olan əsər Abd. Ar. Rahman b. Məhəmməd b. İsmayıl tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazmanın miniatürələrini Teymurilər dövrünə Şiraz miniatür məktəbinə aid edirlər [4, s.23].

TSMK H. 1008 şifrə altında saxlanan kitabda Nizami və Xosrov Dəhləvi “Xəmsə”ləri bir yerdə cildlənmişdir. Nizami “Xəmsə”si H.895 tarixində Mürşüd ad-Din Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazma fars dilində, nəstəliq xətt ilə qələmə alınmışdır. 542 vərəqdən ibarət əsər 47 miniatürə sahibdir. Kitabdakı miniatürlər Şiraz-Türkmən miniatür məktəbinin nadir nümunələrindən hesab edilir [12].

TSMK R.874 şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə”si, fars dilində nəstəliq xətt ilə yazılmış 343 vərəqdən ibarətdir. 16 miniatürə sahib bu əlyazmada 18 təsvir verilmişdir. H.881/M.1476 tarixli əsərin Şirazda, Sultan Xəlil üçün hazırlandığı təxmin edilir [4, s.26].

Nizami Gəncəvinin TSMK-da “İqbalnamə” məsnəvisinin R. 883 şifrə altında saxlanan Əhməd b. Sultan Əli əl-Xərəvi xətt ilə M.1572-ci ildə köçürülmüş, sərlövhə və Herat üslubunda 7 miniatürdən ibarət nüsxəsi və “Şərəfnamə” məsnəvisinin Şah Məhəmməd əl-Katib xətt ilə köçürülmüş, 1 ünvan səhifəsinə malik EH. 1654 nömrəli əlyazma nüsxələri də mövcuddur [8, s.41].

TSMK-da 1115 şifrə altında saxlanan “Tercümeyi –Hamse-i Nizami” nüsxəsi də vardır. Əsərin türk dilinə köçürülmə tarixi H.1197/M.1782-ci ildir. Osmanlı üslubunda 63 miniatürə sahib əlyazma talik xətt ilə yazılmışdır [13].

TSMK A-3559 şifrə altında saxlanan 447 vərəqdən ibarət Nizami Gəncəviyə aid “Xəmsə” əlyazması Katib-Şah Mahmud Nişapuri tərəfindən hazırlanmışdır. Miniatürlərlə zəngin olan bu nüsxə H.907/M.1501-1502-ci illərə aid edilir. Nəfis tərtibata malik bu əlyazma 74 Miniatür və 5 ünvan səhifəyə sahibdir [8, s.26].

Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanasında saxlanılan Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” əlyazmalarının bibliografiyası

H. 750. Köçürülmə tarixi – 779/1377-78-ci illər, 397 v.; H. 1008. Köçürülmə tarixi – 796/1393-94-cü illər; H. 789. Köçürülmə tarixi 824/1421-ci il; H. 774. Tarixi-844/1440-41-ci illər. 308v.; H. 779. Tarixi-843/1439-40-cı illər. 368 v; R. 892. Tarixi-846/1442-43-cü illər. 461v; H. 870. Tarixi-848/1444-45-ci illər. 307 v ; H. 781. Tarixi-849/1445-46-cı illər. 325 v.; H. 786. Tarixi-850/1446-47-ci illər. 318 v.; R. 855 Tarixi-850/1446-47-ci illər. 391v.; R. 866. Tarixi-850/1446-47-ci illər. 402 v.; H. 773 Köçürülmə tarixi 865/1460-61-cı illər. 351v.; R.872. Köçürülmə tarixi 879/1474-75-ci illər. 344v.; H.761. Köçürülmə tarixi 881/1476-77-ci illər. 309 v.; R.874. Köçürülmə tarixi 881/1476-77-ci illər. 343 v.; H.762. Köçürülmə tarixi 886/1481-82-ci illər. 318v.; H.754. Köçürülmə tarixi 888/1483-cü il. 365v; H.768. Köçürülmə tarixi 890/1485-ci il. 332 v.; H.771. Köçürülmə tarixi 895/1489-90-cı illər. 401v; R 876. Köçürülmə tarixi 897/1492-ci il. 345 v.; H 876. Köçürülmə tarixi 899/1493-94-cü illər. 379 v.; H 778. Köçürülmə tarixi 900/1495-ci il. 397 v.; H 792. Köçürülmə tarixi 902/1496-97-ci illər. 38 v.; H 775. Köçürülmə tarixi 903/1497-98-ci illər. 394 v.; H 769.Köçürülmə tarixi 905/1499-1500-cü illər 402.v; R 858. Tarix- XV; əsr. 374 v.; H 857. Köçürülmə tarixi-XV; əsr.386 v.; B 147. Köçürülmə tarixi-XV; əsr.304 v.; B 146. Köçürülmə tarixi-XV; əsr. 381 v.; R 859. Köçürülmə tarixi-XV; əsr. 502 v; R 873. Tarix- 906/1500-1501-ci illər. 354 v.; H. 791. Tarix- 911/1505-06-cı illər. 378 v.;H 957.

Tarix- 916/1510-11-ci illər. 388 v.; H 770. Tarix- 918/1512-13-cü illər. 393 v.; H. 788. Tarix- 919/1513-14-cü illər. 427 v.; H 783. Tarix- 916/ 1513-14-cü illər. 399 v.; H 766. Tarix- 922/ 1516-cı il.337 v.;R 860. Tarix- 927/ 1521-ci illər. 396 v.;R. 877. Tarix- 933/ 1527-ci il. 341 v.; R.871. Tarix- 934/ 1527-28-ci illər. 356 v.;R.856. Köçürülmə tarix 935/1528-29-cu illər. 385 v; R. 865. Köçürülmə tarix 835/1528-29-cu illər. 383 v.;H.760. Tarix- 941/ 1534-35-ci illər. 401. v; H.758. Köçürülmə tarix845/1538-39-cu. illər. 402 v.;H.765.Tarix- 945/ 1538-39-cu illər. 400. v; H.756. Tarix-951/ 1544-45-ci illər. 370 v.;R.867. Tarix-H.956/ 1549. 373 v.; H.763. Köçürülmə tarixi 963/1555-56. 333 v.;R.870. Köçürülmə tarixi 963/1555-56. 385 v.; R.864. Köçürülmə tarixi 979/1571-72. 293 v.;H.752. Köçürülmə tarixi 980/1572-73.303 v.; R. 875. Köçürülmə tarixi 987/1589-90.342 v.;H.794. Köçürülmə tarixi 990/1582.210 v.;R.869. Köçürülmə tarixi XVI əsr. 332 v.; H.763. Köçürülmə tarixi XVI əsr.375 v.; R.868. Köçürülmə tarixi XV;I əsr. 375 v.; H.764. Köçürülmə tarixi XV; I əsr.346 v.; H.762. Köçürülmə tarixi XVI əsr.360 v.; H.767. Köçürülmə tarixi XV; I əsr. 392 v.; H.777. Köçürülmə tarixi XVI əsr. 348 v.; H.790. Köçürülmə tarixi XV;I əsr. 361 v.; H.753. Köçürülmə tarixi XVI əsr. 325. v; R.878. Köçürülmə tarixi1051/1641-42. 371 v.;H.782. Köçürülmə tarixiXVI əsr. 576 v.R.879. Köçürülmə tarixi- XVI əsr. 68v.R.881. Köçürülmə tarixi- XVI əsr. R. 883. Köçürülmə tarixi-980/1572. 75 v. [10]

Türkiyə Süleymaniyyə Əlyazmalar Kitabxanası əlyazma kolleksiyalarına görə (50000 cild) Orta Şərqi, hətta dünyanın ən zəngin əlyazma kitabxanası hesab oluna bilər. Kitabxana ilk dəfə Süleymaniyyə məscidi içərisində sağ tərəfdə barmaqlıqlarla ayrılmış bölümdə Sultan I Mahmudun zamanında 1751-ci ildə yaradılmışdır [2, s.135].

Süleymaniyyə Kitabxanası Türk-İslam mədəniyyətinin ana qaynaqlarından olan əlyazma və qiymətli çap əsərlərini qoruyub saxlayır, yerli və xarici tədqiqatçılara beynəlxalq səviyyədə xidmətlər göstərən bir qurumdur. Süleymaniyyə kitabxanasında saxlanan Nizami “Xəmsə”sinin əlyazma nüsxələri əsasən XV və XVI yüzilliklərə aiddir.

Türkiyə Mərmərə Universiteti tədqiqatçısı Pinar Güləçin Süleymaniyyə Kitabxanasındakı Nizami “Xəmsə”lərinə dair səhih araşdırmaları mövcuddur [8, s.1].

Pinar Güləçin yazdığına görə, Süleymaniyyə kitabxanasındakı Nizami “Xəmsə” nüsxələrinin kataloqlarını araşdırdıqda belə məlum olur ki, Bağdadlı Vehbi 001620, Fateh 003750, Rəşid Əfəndi 000734, Hədiyyə Əlyazmalar 003375 və Xeyri ABD. Əfəndi 000093 nömrəli (daş basma) Nizami “Xəmsə”ləri bəzəksizdir [8, s.1].

Digər bir qrup olan Əsəd Əfəndi 002918 (48s.), Ayasofya 003862 (38s.), Fateh 003742 (62s.), Laləli 001957 (39s.) inventar nömrəli əlyazmalar isə “Xülasətül Xəmsə”, yəni “Xəmsə”nin qısa xülasəsidir [8, s.1].

Fateh 003747, 003748 və 003752 nömrəli nüsxələrə baxdıqda, üç ayrı cildə toplanmış bir “Xəmsə” meydana çıxır. 003747 “Sirlər Xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin” məsnəviləri, 003748 “Leyli və Məcnun” və “Yeddi gözəl” məsnəvilərindən ibarətdir. 003752-də “İsgəndərnamə” məsnəvisi verilmişdir. Nüsxələrdə toplam beş ədəd ünvan səhifə vardır [8, s.1].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 220 şifrəli Nizami “Xəmsə”si “Hədiyyə Əlyazmalar” kolleksiyasına məxsusdur. Nüsxə H.980/M.1572-ci ildə Heratda yazıya köçürülmüşdür. 303 vərəqdən ibarət əsər fars dilində, talik xəttlə yazılmışdır. Əsərin xəttatı Murad Hüseyn İbn Şah Məhəmməd İsfahanidir. İki ədəd bəzəkli ünvan səhifəsi olan kitab krem rəngli hamar kağız üzərində yazılmışdır. Olduqca köhnə vəziyyətdə olan nüsxənin “Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi Gözəl” və “İsgəndərnamə” məsnəvilərinin təzhibli olmalı iki səhifəsi əksikdir. Əksik olan vərəqlər məsnəviləri əhatə edən səhifə aralıqlarının içərisində yer almışdır. Əsərdə toplam 15 ədəd miniatür vardır [2, s.32].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 376 şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə”sinin xəttatı Mun'imüddin əl-Əhvədidir. Əsər H.900/M.1495-ci il tarixində Şirazda köçürülmüşdür. Fars dilində, talik yazısı ilə qələmə alınmış əlyazma 327 vərəqdən ibarətdir. Türkmən üslubunda hazırlanmış bu əlyazma kitabxananın “Xalid Əfəndi” kolleksiyasında saxlanılır. Əlyazma 1927-ci ildə Süleymaniyyə kitabxanasına nəql edilmişdir. Titul vərəqi, sərlövhə, beş ədəd ünvan səhifəsi

və xətm (son) olmaqla səkkiz təsbit səhifəsi vardır. Saman rəngində hamar kağız üzərində yazılan əsərin məsnəvi başlıqları üstübəc mürəkkəblə, ara başlıqlar isə mavi mürəkkəblə yazılmışdır. Əsərin 327a səhifəsində köçürülmə məlumatlarından ibarət xətm hissəsi verilmişdir.

Kitabda 21 ədəd miniatür yer almışdır. Bu miniatürlər “Qarı və Sultan Səncər”, “Xosrovun Şirini hovuz başında görməsi”, “Şirinin Fərhadın düzəltdiyi hovuzu görməyə gəlməsi”, “Xosrovun Şirinin sarayını ziyarət etməsi”, “Xosrov və Şirinin zifafı”, “Leyli və Məcnun məktəbdə” səhnəsi və s. qeyd etmək olar [7, s.141].

Əsər Türkmən üslubunda olan orijinal qaba sahibdir. Açıq qəhvə rəngi dəridən və mıkləbli-dir (köhnə kitab cildlərinin sol cild qapağında olan və oxunmaqda olan yeri bildirən ucu üçkünc parça). Rumi və xətai qrup motivlərdən ibarət naxışlarda sarı qızıl istifadə edilmişdir [7, s.149].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 3749 şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə”sinin köçürülmə tarixi H.849/M.1445-ci il göstərilir. Səhifə sayı 387 vərəq olan əsər fars dilində, talik xəttlə yazılmışdır. Bu əlyazma Fateh Kitabxanası kolleksiyasında saxlanılır. Titul vərəqi, sərlövə, ünvan səhifələri və xətm səhifəsi ilə birlikdə on bir ədəd bəzənmiş hissədən ibarətdir. Əsərin qabı qəhvə rəngli dəridən, mıkləblidir. Saman rəngində, hamar kağız üzərində məsnəvi başlıqları və ara başlıqlar zər mürəkkəblə yazılıb, tərtib edilmişdir. Əsərin 1a səhifəsində Ayasofyadakı əlyazmalarda da olan Sultan I Mahmud (1703-1730) möhürü və əfəb dilində mənası “Allaha təvəkkül edən Dərviş Mustafa” olan ibarənin yer aldığı möhür vardır [8, s.85-87].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 3751 şifrəli digər Nizami “Xəmsə”sinin tarixi dəqiq göstərilməmişdir. 290 vərəqdən ibarət əlyazma fars dilində, talik yazısı ilə yazılmışdır. Ünvan səhifəsi ilə bərabər altı ədəd naxışlı səhifəsi vardır. Krem rəngi hamar kağız üzərində yazılan əlyazmanın Məsnəvi başlıqları üstübəc və zər mürəkkəblə yazılmışdır. Əsərin tamamlandığı səhifə olan 346-nın son dörd beytində Fateh 3749 şifrəli əsərin, 387a səhifəsində yazılan ibarənin eynisi verilmişdir. Əlyazmanın 1a səhifəsində I Mahmud möhürü ilə Dərviş Mustafa möhürü vardır. Əsərin qabı qəhvə rəngli dəridəndir [8, s.120-121].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 3858 şifrəli Nizami “Xəmsə”si “Ayasofya” kolleksiyasına məxsusdur. Əsər 1968-cı ildə Ayasofya kitabxanası bağlandıqdan sonra Süleymaniyyə Kitabxanasına nəql edilmişdir. Əsərin yazılış tarixi H.929/M.1522 göstərilmişdir. 299 vərəqdən ibarət əlyazma farsca talik xəttlə yazılmışdır. Əsərdə altı ədəd ünvan səhifə vardır. Krem və gülqurusu rəngində kağıza yazılan əsərin son səhifəsində (299) 8 Rebiülahir il 929-da bitdiyini göstərən bir yazı vardır. Əsərin birinci səhifəsində Sultan I Mahmudun (M.1703-1730) möhürü və mənası “ya rəb Əhməd səndən başari arzu edər” ibarəsinin yer aldığı möhür mövcuddur. Nüsxə Sultan I Mahmud üçün müfti Əhməd Seyidzadə tərəfindən yazıya köçürülmüşdür [8, s.199-205].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 3860 şifrəli Nizami “Xəmsə”si H.902/M.1496 tarixinə aiddir. Fars dilində olan əsər talik xətti ilə yazılmış və 311 vərəqdən ibarətdir. Əsərdə sərlövə və ünvan tərtibləri olmaqla altı ədəd bəzənmiş səhifə vardır. Krem rəngli, hamar kağız üzərində yazılan əsərin məsnəvi başlıqları üstübəc mürəkkəbilə, ara başlıqlar zər mürəkkəblə yazılmışdır. Əsər kitabxananın “Ayasofya” kolleksiyasında saxlanılır. Əlyazmanın şəmsə qabı qara dəridən və mıkləblidir. Ayasofya 3860 nömrəli bu əsər, Xalid Əfəndi 376 nömrəli əsərlə eyni tarixə aiddir. Bu əlyazmalarda tərtib xüsusiyyətləri və üslub da eynilik təşkil edir [8, s.173-178].

Süleymaniyyə Kitabxanasında: Nuri Arlasəs 000252 (62s.); Qədizadə Mehmet 000383 (39 s.); Rəşid Əfəndi 000864 (75s.); Bağdadlı Vehbi 001567 (94s.); Əsəd Əfəndi 002901 (89s.) və Hacı Mahmud Əfəndi 003866 (61s.) inventar nömrələrində qeydli 7 ədəd “Sirlər Xəzinəsi” vardır [12].

Nəticə / Conclusion

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə məxsus “Xəmsə”nin əlyazmaları Türkiyə Respublikasında Nuri Osmaniyə Kitabxanası, Ayasofya Məscidi kitabxanası, İslam incəsənəti Muzeyi, İstanbul Universitet kitabxanası və s. muzey və kitabxanalarda da nadir və qiymətli sənət nümunələri olaraq qorunub saxlanılmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi ilə əlaqədar Nizami əsərlərinin dünya miqyasında araşdırılması və tədqiqi dahi mütəfəkkirin 880 illik yubileyinə böyük töhfə ola bilər.

Ədəbiyyat / References

1. Akalay, Z. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 753 No’lu Nizami Hamsesi’nin minyatürleri// Sanat Tarihi Yıllığı. №5 (ocak), 1973
409.<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusty/issue/34603/382154>
2. Bayraktar, N.İstanbuldaki Vakıf Kütüphaneler. Süleymaniyyə kütüphanesi. 1966 T.K.D.- III Kurultayda okunan bildiri
3. Bozoğlu G. Süleymaniyyə Kütüphanesi yazma bağış 220 numaralı Nizami Hamsesi minyatürleri /Yükseklisans tezi. –Mimar Sinan Güzel sanatlar Üniversitesi. İstanbul: 2006.
4. Çağman F., Tanındı Z.Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri. İstanbul: Güzel sanatlar, 1979.
5. Çağman F.,Tanındı Z. Osmanlı-Safevi İlişkileri (1578–1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El Yazmalarına Bakış. // Oktay Aslanapa Armağanı. İstanbul: 1996.
6. Çağman F. Topkapı Sarayı Müzesi Hazine 762 No.Lu Nizami Hamsesinin Minyatürleri
7. Filiz P. Süleymaniye kütüphanesi Halet Efendi 376 numaralı Hamse-i Nizaminin miniatürleri.- İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1971.
8. Güleç P. Süleymaniye Kütüphanesindeki bezemeli Hamse-i Nizami Nüshalarının Tezhip Özellikleri/ Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul: 2011.
9. Kut G. İstanbuldaki yazma kütüphaneleri.// Tarih dergisi. N 33. İstanbul Sehir Üniversitesi. İstanbul, 1980-1981.
10. Qəhrəmanov C.V., K.H.Allahyarov. Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində/AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzi. Gəncə: Elm, 2015.
11. Özgüdenli O. G. İstanbul Kütüphanelerinde bulunan farsca yazmaların öyküsü: Bir giriş.- İstanbul: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2005.
12. Sayın, A., Çaycı Z. Safevi-Şiraz Üslubu Hamse-i Nizami nüshasının Tezhipleri// Konya sanat dergisi. 2020, No.3.
13. Türkiye Yazma Eserler Portalı. <http://yazmalar.gov.tr/basit-arama?q=hamse-i+nizami>

Рукописи «Хамсе» Низами Гянджеви, хранящиеся в библиотеке-музее дворца Топкапы и в библиотеке рукописей Сулеймание

Сайяра Мамедова

Центральная научная библиотека НАНА. Азербайджан.

E-mail: seyyare.memmedova.1980@mail.ru

Резюме. Великолепная «Хамсе» великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, состоящая из пяти поэм, считается одной из редких жемчужин мировой литературы. Большинство этих рукописей сегодня принадлежат библиотекам Турецкой Республики, где собраны самые богатые и ценные коллекции в мире по количеству рукописей по исламской культуре. Сбор рукописей «Хамсе» Низами в этих библиотеках ведется давно и по-разному. Из 250 000 томов рукописей, хранящихся в турецких библиотеках, около 146 000 томов находятся в библиотеках Стамбула. В данной статье представлена информация о рукописях «Хамсе» Низами Гянджеви, хранящихся в Библиотеке-музее дворца Топкапы и Библиотеке рукописей Сулеймание Турецкой Республики. Библиотека-музей дворца Топкапы, в

которой хранится одна из особых в мире коллекций рукописей и альбомов с богатыми миниатюрами, хранит ценные произведения, привезенные из Тебриза, столицы науки и искусства того времени. Важную часть этих произведений составляют чрезвычайно ценные книги, изготовленные в Туркменском дворце. 69 произведений «Хамсе» Низами в библиотеке украшены миниатюрами. 45 редких миниатюр этих произведений хранятся в коллекции «Сокровище». Библиотека Сулеймание хранит рукописи и ценные печатные произведения, которые являются основными источниками турецко-исламской культуры, и является учреждением, которое предоставляет международные услуги местным и иностранным исследователям. Рукописи «Хамсе» Низами, хранящиеся в библиотеке Сулеймание, в основном относятся к XV и XVI векам. В статье читателям представлена подробная информация о рукописях «Хамсе», хранящихся в разных фондах обеих библиотек.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамсе, библиотека-музей дворца Топкапы, рукописи, библиотека рукописей Сулеймание